

लिच्छवि संवत्को निष्कर्षमा अनुसन्धानको बाटो

- शङ्करमान राजवंशी

प्राचीन ज्योतिषको इतिहास हेर्दा वैदिक कालमा ग्रह-हल्को स्पष्ट स्थिति ज्ञान गराउने साधन पर्याप्त मात्रामा नभए तापनि त्यस कालदेखि लिएर ज्योतिषसिद्धान्तकाल सम्ममा पारस्परिक सम्बन्ध हुनुपर्छ भन्ने जसले पनि अनुमान गर्न सकिने कुरा छ। ज्योतिषसिद्धान्तकालमा आएर ज्योतिषको विकास शुरू भएको कुरा तत्कालको ग्रन्थ निर्माणहरूबाट प्रत्यक्ष छ।

सिद्धान्तकालमा सर्व प्राचीन पौरुषेय आर्यभट्टको आर्य-भटीय हो। आर्यभट्टको जन्म शक ३२८ मा भएको हो। २३ वर्षका आर्यभट्टले शक ४२१ मा आर्यभटीय ग्रन्थ बनाए, जुन ग्रन्थलाई आर्यसिद्धान्त भन्दछन्। ब्रह्मगुप्तको जन्म शक ५२० मा भएको हो। ३० वर्षका ब्रह्मगुप्तले ५५० मा ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त ग्रन्थ बनाए, जुन ग्रन्थलाई ब्रह्मसिद्धान्त भन्दछन्। त्यसपछि ६७ वर्षका ब्रह्मगुप्तले शक ५८७ मा खण्डखाद्य ग्रन्थ बनाए। शक १०२१ मा श्वतानन्दले भास्वती ग्रन्थ बनाए। शक १०७२ मा भास्कराचार्यले सिद्धान्तशिरोमणि ग्रन्थ बनाए।

ज्योतिषको विकास उत्कृष्टतामा पुग्नु भन्दा पहिले ज्योतिषगणनामा स्थूलता नै हुन्थ्यो। जब ज्योतिष विकासको उन्नति हुन थाल्यो अनि गणनामा सूक्ष्मता हुन थाल्यो, त्यसलाई विकासको फल भनुपर्छ। त्यसैले प्राचीन कालको ज्योतिषमा विकासकालका ज्योतिषीहरूले संशोधन गर्न थाले, ती कुराको विस्तृत इतिहास शंकर वालकृष्ण दीक्षितको भारतीय ज्योतिष नामक ग्रन्थमा भएको कुरा इतिहास विशेषज्ञहरूलाई विदितै छ। ती कुराको केही सारांश "प्राचीन नेपाल, संख्या ४०" मा दिएको छु। प्रकाशमा आउँदा टिप्पणी छूट हुन गएछ। ब्रह्मसिद्धान्तको

विषयलाई लिएर शंकर वालकृष्ण दीक्षितले भनेका छन्। (विष्णु धर्मोत्तर ब्रह्मसिद्धान्त और शाकल्योक्त ब्रह्मसिद्धान्त ब्रह्मगुप्तके ब्रह्मसिद्धान्तसँ प्राचीन नही है मेरे मतमें वे दोनों इसकी अपेक्षा नवीन हैं)। यहाँ उनले आफ्नो मत प्रतिपादन गरेका छन्। जब मतको प्रतिपादन हुन्छ त्यो अनुसन्धान गर्नु पर्ने विषय हुन्छ भन्ने कुरा सबैलाई थाहै छ। शंकर वालकृष्ण दीक्षितको भनाइ विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मसिद्धान्त ब्रह्मगुप्तको ब्रह्मसिद्धान्त भन्दा फरक भएको र शाकल्योक्त ब्रह्मसिद्धान्त चाहिँ आधुनिक सूर्यसिद्धान्तसंग मिल्दछ भन्ने छ। जुन अंशुद्ध हो, त्यो पितामहसिद्धान्त नै हुनुपर्छ भन्ने उनको विचार छ। तर ती ब्रह्मसिद्धान्तलाई अपौरुषेय मानेको छ। तिनताक ब्रह्मसिद्धान्तको परम्परा बलियो हुनाले नै विभिन्न ब्रह्मसिद्धान्तहरू बनेका हुन सक्छन्। पञ्चवर्षात्मक युगको परम्परा चाहिँ लिच्छविकालमा छुटिसकेको थाहा भएको छ, त्यो कुरा "प्राचीन नेपाल, संख्या ४१" मा दिएको छु।

केतकरको सौरार्यब्राह्मपक्षीय तिथिगणित नामक पुस्तकमा सूर्यसिद्धान्त, ब्रह्मसिद्धान्त, आर्यसिद्धान्तबाट गणित गरी प्राचीन तिथिमिति निर्णय गर्न सर्वप्रथम विचार गर्नुपर्ने भनी शक १ देखि अधिमास परेका वर्षको तालिका दिएका छन्। त्यसकारण शक १ सम्मको प्राचीन तिथिमिति निर्णय सो पुस्तकबाट हुन सकिने कुरा स्पष्ट खुल्दछ। ब्रह्मगुप्तको ब्रह्मसिद्धान्त वि. सं. ६८५ मा निर्माण भएको भनी लिच्छवि संवत्को निष्कर्ष ३७ पृष्ठमा दिइएको छ। त्यस ग्रन्थबाट त्यो भन्दा धेरै काल अघिको तथा पछिको गणना हुन सकिने हुनाले नै त्यो ग्रन्थ सिद्धान्तमा दरियो। अंशुवर्मा ब्रह्मगुप्त भन्दा अधिका हुन्। अंशुवर्माले ब्रह्मसिद्धान्त अनुसार पञ्चाङ्ग मान्थे भन्नाको तात्पर्य ब्रह्मगुप्तको

ब्रह्मसिद्धान्त गणितसंग मिल्दो एक किसिमको पञ्चाङ्क मान्थे भन्ने हो जुन ग्रन्थको हिसाव सामीप्यमा आएको हुनाले ।

चाँगुको अंशुवर्माको अभिलेखमा संवत् ३१ माघ शुक्ल त्रयोदशी आदित्यवार पुष्यनक्षत्र भनी मितिको उल्लेख भएको र भक्तपुर इनायचोको अभिलेखमा संवत् ३१ द्वितीय पौष शुक्ल अष्टमी भनी अधिमासको उल्लेख भएको हुँदा अनुसन्धानको बाटो खुल्न गएको छ । त्यो बाटो मानो अज्ञात देशलाई पत्ता लगाउने अक्षांश र देशान्तर जस्तो हुन गएको छ । एउटा बाटो हो अभिलेखको संवत् ३१ मा मनाएको पौषको अधिमास कुन किसिमले कुन शक संवत्मा मिल्दछ भनी अनुसन्धान गर्नु पर्ने अधिमास गणनाको बाटो, अर्को बाटो हो उक्त अनुसन्धान गरिएको अधिमास परेको शक संवत्मा माघ शुक्ल त्रयोदशी आदित्यवार पुष्यनक्षत्र पर्छ वा पर्दैन भनी तिथिमिति गणना गर्ने बाटो । ती दुई बाटोबाट अनुसन्धान गर्दै जाँदा सर्वप्रथम अंशुवर्माको संवत् कार्तिकादि हुन् भन्ने पत्ता लाग्यो । कार्तिकादि वर्षको बाटोबाट अधिमासको अनुसन्धान गर्दा अंशुवर्माको अभिलेखको संवत् ३१ (शक ५०६, वि. सं. ६४१) मा वैशाखमा अधिमास परेको कुरा पत्ता लाग्यो साथै मितिको गणना पनि ट्वाक्क मिल्यो । त्यसको स्पष्टीकरण “प्राचीन नेपाल, संख्य ४०”को १० पृष्ठमा “सैद्धान्तिक निष्कर्ष” नामक मेरो लेखमा उपपत्ति सहित दिएको छु । त्यो अधिमासलाई अंशुवर्माको अधिमास मान्ने परिपाटी अनुसार अधिमास मानेको ज्ञात भयो । मेरो “लिच्छवि संवत्को निष्कर्ष” नामक पुस्तकमा दिइएका लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा पाइएका अधिमासतालिकाका अधिमासहरू अधिमास मान्ने प्राचीन परिपाटीको मार्गबाट निर्णय गरिएका हुन् । यसै निर्णयानुसार शक पूर्व २२ मा लिच्छविसंवत् चलेको नयाँ कुरा पत्ता लाग्यो । त्यस अनुसार चाँगुको प्रथम मानदेवको स्तम्भाभिलेखमा उल्लिखित संवत् ३८६ ज्येष्ठ शुक्ल प्रतिपदाको मिति गणना गर्दा उल्लिखित मिति बमोजिम गणना ट्वाक्क मिल्न गएबाट वार पत्ता लागेको कुरा त्यस पुस्तकमा दिएको हुँ ।

ज्येष्ठ शुक्ल प्रतिपदाको दिन दिउँसो अभिजित् मुहूर्त्तमा चाँगुको स्तम्भलेखको प्रतिष्ठा भएको हो । त्यस दिन त्यस बेला नक्षत्रमा चन्द्रमा बसेको आकाशमा देखिँदैन पनि । मिति लेख्दा सरल अर्थ सिवाय नक्षत्रमा चन्द्रमा गए-

को शोभाको साहित्य वाङ्मय घुसाउने जरुरत छैन । अभिलेखमा सोमवारलाई चन्द्र शब्द प्रयोग गरेको अरु उदाहरण नपाइने पनि होइन । जस्तै—

नेपाले खलु सम्मले सुललिते वाणाचलागैर्युते ।
चैत्रे कामतिथौ च चन्द्रदिवसे पक्षे च शुक्तेतरे ॥

(अभिलेखसंग्रह ३ भाग, ९-१० पृष्ठ)

यस श्लोकमा उल्लिखित मिति ने. सं. ७७५ चैत्र कृष्ण १३ तिथि सोमवार हो । गणना गरी हेर्दा सोमवार आउँछ । यहाँ सोमवारलाई चन्द्र शब्द प्रयोग गरेको स्पष्ट छ । अर्को कुरो—

ख्याति नेपालशाके गजभुजभुजगैः संमिते माघ कृष्णे
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ते शशिसुतदिवसे कुम्भगे चण्डभानौ
कृत्वा दोलेशशम्भोः पुनरपि मुदितो भूपतीन्द्रो नवम्याम्

(अभिलेखसंग्रह ४ भाग, १३ पृष्ठ)

यस श्लोकमा उल्लिखित मिति ने. सं. ८२८ माघ कृष्ण ९ ज्येष्ठानक्षत्र बुधवार हो । गणना गरी हेर्दा माघ कृष्ण नवमी ज्येष्ठानक्षत्र बुधवार आउँछ । यहाँ “ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ते शशिसुतदिवसे” को अर्थ गर्दा ज्येष्ठानक्षत्रमा बुध गएको दिनमा भन्ने हुन सक्दैन । चाँगुको स्तम्भाभिलेखको मिति पनि यस्तै ढङ्गको छ । जस्तै—

“संवत् ३८६ ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे प्रतिपदि १ (रो)-
हिणीनक्षत्रयुक्ते चन्द्रमसि मुहूर्त्त प्रशस्ते भिजिति”

त्यसकारण उक्त चाँगुको मानदेवको स्तम्भलेखमा उल्लिखित “रोहिणीनक्षत्रयुक्ते चन्द्रमसि” को अर्थ रोहिणीनक्षत्रमा चन्द्रमा गएको बेलामा भनी पहिले स्वयं आफैले पनि मानिआएको कुरालाई पूर्वाग्रह लिनु मनासीव नठानेर गणनाद्वारा आत्मसंशोधन गरेको हुँ (लिच्छविसंवत्को निष्कर्ष २७ पृष्ठ) ।

अंशुवर्माको अभिलेखको संवत् ३१ मा मनाएको पौषको अधिमास कुन किसिमले कुन शक संवत्मा मिल्दछ भनी अनुसन्धान गर्नु पर्ने अधिमास गणनाको बाटोलाई छोडी उक्त अभिलेखमा मनाएको अधिमासको तिथि जोडी वि. सं. ६३३ (शक ४९८) बाट उठेको मानदेव संवत्बाट उक्त

अभिलेखको मिति गणना गरी मिलाउने हो भने तीनै थरी सिद्धान्तबाट अभिलेखको मितिमा माघशुक्ल त्रयोदशी आदित्यवार पुष्यनक्षत्र मिलाउन सकिन्छ । जस्तै सौरार्य ब्राह्मपक्षीयतिथिगणितबाट—

सूर्यसिद्धान्तबाट

संवत् ३१ वि. सं. ६६४ (शक ५२९) माघ शुक्ल
तिथि वार घडी पला नक्षत्र घडी पला
१३ आदित्य ३९ २ पुष्य ९ ४७

ब्रह्मसिद्धान्तबाट

संवत् ३१ वि. सं. ६६४ (शक ५२९) माघ शुक्ल
तिथि वार घडी पला नक्षत्र घडी पला
१३ आदित्य ३४ १४ पुष्य ४ ५५

आर्यसिद्धान्तबाट

संवत् ३१ वि. सं. ६६४ (शक ५२९) माघशुक्ल
तिथि वार घडी पला नक्षत्र घडी पला
१३ आदित्य ३७ ४ पुष्य ७ ५८

यसरी गणित विरुद्ध तरीकाले मिलाएर जनतालाई छकाउनु उचित ठानिँदैन । त्यसैले ऐतिहासिक कसी र अनुसन्धानको पूर्वोक्त दुवै बाटो अपनाई आफ्नो निष्कर्ष प्रतिपादन गरेको हुँ जसबाट सहोत्तरतन्त्रको मितिको गणना समेत मिल्न गएको छ । त्यो गणना लिच्छवि संवत्को निष्कर्षमा दिइएको छ ।

प्राचीनकालको गणना स्थूल हुन्छ भनी केतकरले आफ्नो ग्रन्थमा स्पष्टै भनेका छन् । ब्रह्मगुप्त भन्दा धेरै वर्ष अघिदेखि सूर्यमन्दोच्च ७८ अंश लिने परस्परा पनि नभएको होइन । त्यस वखतको गणना ऐतिहासिक दृष्टिले महत्त्व दर्शाउन त्यसलाई मिल्दो केतकरले “सौरार्यब्राह्मपक्षीय तिथि गणित” नामक ग्रन्थ बनाएका हुन् ।

मेरो अनुसन्धानको बाटो यदि तथ्य नहुँदो होत ती सबै गणना क्रमशः मिल्ने थिएन होला । त्यसकारण “बालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः” काम लाग्दो कुरा केटाकेटीले भनेको भए तापनि विद्वान्ले उपयोग गर्नु पर्छ भन्ने शास्त्रवचनलाई मैले मानेको छु ।